

ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО У ВОЛИНСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ (1921-1939 рр.)

Про історичне краєзнавство, як вияв духовного життя, засіб протистояння колонізації, нівелюванню національного обличчя українства на окупованій 1921-1939 рр. Польщею частині Волині йдеться в даній статті. Ключові слова: Волинське воєводство, Волинь, “Просвіта”, давньосховище, музей, Спілка Польських учителів, Польський словник біографічний, Товариство приятелів наук, Польське товариство краєзнавче, Волинський науковий інститут.

В останні п'ятнадцять років історіографія волинського краєзнавства стала предметом розгляду багатьох дослідників. Найбільший вклад внесли Г.В. Бондаренко двомотомною працею “Історичне краєзнавство Волині” (Луцьк, 2003), охопивши період 40-90-х років ХХ ст., Л.В. Баженов “Монографією” “Історичне краєзнавство Правобережної України ХІХ – на початку ХХ століть” (Хм., 1995), С. Гаврилюк, М.Ю. Костриця, І.Г. Пащук, М.А. Онуфрійчук та інші дослідники. Однак цільного аналізу історичного краєзнавства саме у Волинському воєводстві в 1921-1939 рр. не має. Стаття має метою окреслити стан історичного краєзнавства на цій території Волині у вказаний час і вирішити ряд завдань - виявити причини активізації історико-краєзнавчих досліджень, їх особливості, діяльність ряду краєзнавчих осередків, тогочасних краєзнавців на окупованій Польщею частині Волині.

В результаті польської інтервенції і перепетій братовбивчої громадянської війни значна частина Західної України після підписання 18 березня 1921 року Ризького договору відійшла до Польщі. Території нинішніх Рівненської, Волинської областей та Кременецького району Тернопільщини були об'єднані у Волинське воєводство з центром у Луцьку, до складу якого увійшло 11 повітів, 125 гмін, 2743 громади й 1567 тис. населення.¹ У складі воєводства опинилися великі міста – Рівне з населенням 70000 чол., Луцьк – 35500, Ковель – 32459, Володимир – 23463, Дубно – 15000, Острог – 15000, Кременець – 24648, Здолбунів – 13966 та менші – Берестечко – 6143 чол., Горохів – 5258, Костопіль – 5000, Любомль – 3848, Березно – 2800.²

Не дивлячись на іноземну окупацію, у цьому регіоні Правобережної України мав місце краєзнавчий рух зі своїми особливостями. У чому вони полягали?

Краєзнавчі процеси відбувалися в умовах окупації з усіма її наслідками. Уряд Польщі вважав анексію Волині природною і безповоротною, тому робив усе, щоби в короткі строки соціально-політичне, економічне й духовне життя підпорядковувати нормам політичного й економічного ладу Польщі, у найкоротші строки колонізувати місцеве населення, окатоличити, змінити духовні устої з метою його швидшої інтеграції в польське суспільне середовище.

Це визначило курс на утиски й обмеження не тільки суспільно-політичного, а й національно-культурного характеру. Державною мовою на споконвічних українських землях стала польська, посади в державному апараті займали в першу чергу поляки. 1937 року 80 вітків були поляками і лише 19 – з числа заможних і відданих Польщі українців.

Утисків зазнала освіта. 1936 року з 1732 початкових шкіл українськими залишилося всього 11.³ Середніх українських шкіл не було окрім трьох українських приватних гімназій в Рівному, Луцьку, Кременці. Політика колонізації згубно відбилася на складі вчителів: вже 1927-1928 навчального року вчителів-поляків налічувалося 1535, українців – тільки 447.⁴ Курс польського освітнього Міністерства був спрямований на ліквідацію українських навчальних закладів, бо, як пояснив Міністр Грабовський, “...українці та білоруси при досягненні певного ступеня суспільної свідомості будуть

вимагати національного возз'єднання зі своїми співвітчизниками в Радянській Україні і Білорусії". Цей курс знаходив жорстку протидію українського населення, його послів і депутатів до сенату й сейму і досить скоро дав свої плачевні наслідки: якщо 1930 року поза школою було 100 тис. дітей, то 1936-го – 141957, 1938 року 77.4 відсотка українського населення Волині було неписьменним.⁵

Утисків зазнавала й українська православна церква. Особливо - на території сусідньої Холмщини, де жили українці – родичі і близькі волинян. Українські церкви закривалися, священників переслідували і, навіть, фізично знищували. 1937 року з 389 церков українських залишилося тільки 51, 149 були перетворені на костьоли, 189 – зруйновані.⁶ Обстановка на Волині була дещо м'якшою, але вектор церковної політики мав те ж спрямування.

Гонінь зазнавав просвітницький рух – чи не єдина форма українського національно-культурного життя.

Все це обумовило неоднозначні процеси в середовищі інтелігенції. З одного боку – звичайний конформізм і, навіть, - зрада національних інтересів. З другого – відкритий чи поміркований, але все-таки опір політиці денационалізації. Краєзнавство в його різних формах і проявах використовувалось – державною і протидіючою сторонами – як засіб ідеологічного впливу, тому знаходило соціальну базу, підтримку і на різних етапах мало різний рівень інтенсивності.

Якщо в радянській Україні 20-і роки були “зоряним десятиліттям” краєзнавства, то у Волинському воєводстві – етапом його зародження. Історико-краєзнавчі дослідження головним чином концентрувалися в небагатьох музеях, церковних давньосховищах. З кінця 20-х та в 30-і роки, у той час, коли в Україні центральні й периферійні краєзнавчі структури й краєзнавці зазнали репресій й припинили функціонування, у Волинському воєводстві з'явився ряд наукових, професійних, культурно-освітніх товариств, музеїв, які очолили й розгорнули краєзнавчий пошук і досягли очевидних результатів. Не дивлячись на ідеологічний тиск польської адміністрації, ідейну спрямованість діяльності цих товариств, вони – свідомо чи несвідомо – справляли значний вплив на національно-патріотичне виховання населення, підтримували національний дух, складали ідейну основу опору національному, релігійному поневоленню краю.

Краєзнавство західної частини Волині, що опинилася в 20-і-30-і роки під владою Польщі, мало давнє коріння й традиції. Ще в XIX ст. після приєднання краю до Росії, утверджуючись на цьому терені, православна церква ініціювала історичні студії, збір давніх актів, пам'яток церковної історії та мистецтва. Результатом історико-краєзнавчого, етнографічного, бібліографічного пошуку стали не тільки описи церковів і парафій, але й організація перших історико-мистецьких скарбниць-музеїв.

У грудні 1887 року у Володимирі-Волинському православним Святоволодимирським братством було засновано давньосховище, яке тривалий час очолював голова Ради братства О.М. Дверницький. 1889 року він видав книгу “Памятники древнего православия в г. Владимире-Волынском” з ілюстраціями. При давньосховищі діяла бібліотека, була зібрана така кількість пам'яток /окремих – по 2-3 екземпляри/, що братство мало можливість підтримати створення церковних музейних закладів у Житомирі та Луцьку.⁷

1890 року в зв'язку з приїздом на Волинь імператора в луцькому кафедральному соборі була влаштована виставка церковних пам'яток Володимиро-Волинського Святоволодимирського і Луцького Хрестовоздвиженського братств. Так був започаткований музей старожитностей в Луцьку.⁸ Спочатку він займав кімнату за вівтарем Троїцького собору, потім – у будинку притулку. 1912 року в двох кімнатах зберігалися портрети священослужителів, ікони, предмети церковного культу, грамоти, листи, рукописи, стародруки, плани, малюнки.⁹

Плодом великої дослідницької праці барона Ф.Р.Штейнгеля (1870-1946) та, особливо, - М.Ф.Біляшівського (1867-1926) став краєзнавчий музей в родовому маєтку барона – Городку недалеко від Рівного, заснований 1896 року. Він мав природничий,

географічний, антропологічний, археологічний, етнографічний відділи, бібліотеку рідкісних книг та журналів.¹⁰

1910 року заснували давньосховище члени братства імені князів Острозьких в Острозі.

1906 року при рівненському сільськогосподарському товаристві створив і очолив музей Волині Е.З.Окнецький. Це був перший музей у Рівному, що мав спочатку чотири відділи – природи, археології, нумізматики та етнографії, а з 1910-го – п'ятий відділ стровинних книг, рукописів, гравюр.¹¹

1910-1914 рр. був заснований перший меморіальний музей-пам'ятник “Козацькі могили” в Берестечку. Чимало зусиль доклав до цього архімандрит Почаївської лаври отець Віталій, який одним з перших взявся за вшанування героїв Берестецької битви.¹²

1912 року в Дубно був створений військово-історичний музей 41 Селінгівського піхотного полку.¹³ Таким чином музеї, як результат краєзнавчого пошуку, надалі стали центрами його організації, перенесли кращі традиції дослідництва, пам'яткоохоронства в 20-і роки.

Перша світова війна, як і всі катаклізми, завдала відчутного удару по музейній справі. Але вже в 20-і роки на території Західної Волині діяв музей старовини в Берестечку, церковний музей у Володимирі-Волинському, Городоцький музей Волині барона Ф.Штейнгеля, музеї Луцького Хрестовоздвиженського та Острозького братств.¹⁴

1927 року в Луцьку інженером Францом Ксенжопольським – керівником дирекції публічних робіт було засноване Волинське товариство краєзнавства та опіки над пам'ятниками минулого. Це була спроба Луцької інтелігенції, насамперед, організувати вивчення й збереження історико-культурної спадщини регіону, її популяризації. Цій меті був підпорядкований і музей, заснований Товариством у червні 1929 року.¹⁵

Деяку краєзнавчу роботу з початку 20-х років проводили й просвітницькі організації. Луцька “Просвіта” діяла ще 1918 року, її першим головою був Андрій Пащук – протягом 1922-1928 рр. посол польського сейму.¹⁶ 17 травня 1921 р. “Просвіта” відкрила книгарню “Нива”, створювала бібліотеки й популяризувала українську книгу, у тому числі – історичну. 1926 року в 48 філіях отримували українську літературу 574 особи, і прочитали вони 4774 книги.¹⁷

Активну участь у житті Луцької “Просвіти” та її філій відігравав Іван Власовський, історик, педагог, церковний та громадський діяч. Спочатку він – директор Луцької чоловічої гімназії очолював у “Просвіті” культурно-освітню секцію, 1921 року на першому просвітянському з'їзді був обраний головою Ради товариства і намагався поширити цей рух на інші населені пункти повіту. Як дослідник вивчав історію освіти Волині, публікував краєзнавчі розвідки в пресі. Здобув авторитет, який 1928 року привів до обрання його послом польського Сейму.¹⁸

На 1 липня 1928 року луцька повітова “Просвіта” мала 57 філій, зібрала 8512 книг, організовувала вистави, колядки і в такий спосіб поширювала знання про рідний край, його історію, фольклор.¹⁹ Активну участь у її діяльності брали М.Левицький, О.Левчанівський, В. Федоренко, С. Богуславський.

1932 року луцька повітова “Просвіта” разом з 134 філіалами була закрита польською владою.

Популяризацією минулого краю займалася рівненська “Просвіта”. Один з її засновників і голова Антон Невинський (1890-1945) у луцькій газеті “Громада”, рівненській – “Службовик”, співредактором яких був, поміщав матеріали з історії, етнографії й фольклору, власні літературні твори. 1930 року був обраний депутатом Сейму.²⁰

Активно діяла кременецька “Просвіта”. 1920 року вона утворила секції, згодом відкрила в повіті 90 читалень, займалася видавництвом, регулярно відзначала Шевченківські дні. 1922 року видала й поширила “Малий Кобзар”. Активну участь в її

житті брали В.Біднов, М.Чиравський, П.Табінський, С.Скрипник, Р.Божевський, А.Животко та інші.²¹

1920 року “Просвіта” була заснована в Почаєві. Важливу роль у її діяльності відіграв Семен Антонович Жук (1893-1941), громадський і політичний діяч, публіцист, краєзнавець, опрацьовував архівні матеріали, написав і видав “Короткий історичний нарис Почаївської Успенської Лаври”.²²

У середині 30-х років польська влада посилила тиск на українство, 1936 року були заборонені 170 просвітницьких організацій Кременеччини.²³ Влада намагалася відгородити інтелігенцію від краєзнавчих, пам’яткоохоронних заходів, вшанування історичних подій та національних героїв. Відпусти на козацьких могилах кожної дев’ятої п’ятниці по Великодню перетворилися на боротьбу волинських хлопців та чоловіків з переодягнутою польською поліцією і провокаторами, що намагалися недопустити зібрань. Це протистояння набрало яскравого національного характеру. 1935 року вже кілька кордонів поліції перепиняли люд, намагалися повернути додому.²⁴

Велику роль у краєзнавчому русі Волинського воєводства відіграли заклади освіти та вчительство, яке брало участь у діяльності різних наукових, професійних, краєзнавчих, просвітницьких організацій. Деяку краєзнавчу працю проводив колектив Луцької української гімназії. Учні вивчали літературу краю, готували реферати. 1926-1927 навчального року були підготовлені реферати “Літературна творчість Словацького”, “Літературна діяльність Родзевічувни”. Для учнів проводились екскурсії по історичних місцях. У канікули 1927 року вдалося поїхати до Варшави.²⁵ Вивчалася творчість Т.Г.Шевченка, його перебування на Волині. Школярі з учителями поставили п’єсу “Назар Стодоля”.²⁶ 6 вересня 1928 року відбулася екскурсія вчителів та учнів на виставку до Луцька, у жовтні – до Любартового замку.²⁷ 1933-1934 н.р. в гімназії навчалося 48 дівчаток і 81 хлопець, діяли гуртки, клуб “Пломінь”, учасники якого вивчали й популяризували історію, традиції та обряди краю.²⁸ Особливо активізувалися краєзнавчі студії в період роботи в гімназії М.П.Левицького, учителя й письменника, та директора Білецького.

Прилучалися до історії та народної творчості педагогічний та учнівський колективи Рівненської української гімназії. Цьому сприяв директор гімназії Федір Пекарський, освітній і громадський діяч Волині, який теж зазнав репресій з боку польської адміністрації.²⁹

Кременецька гімназія відновила роботу 1918 року. Після вбивства І.Стешенка носила його ім’я. З приходом поляків стала діяти як приватна, ім’я Генерального секретаря освіти України І.Стешенка було зняте. У літературному гуртку “Юнацтво” вивчалася історія літературного процесу на Волині, заслуховувались учнівські твори. З цього гуртка взяли старт у велику літературу гімназисти Улас Самчук, Оксана Лятуринська, Марія Цимбалюк, Кирило Кицюк. Життя гімназії пізніше знайшло відображення в романах У.Самчука “Юність Василя Шеремета”. “На коні вороному”.³⁰

На цей період припадає діяльність історика, літературознавця, публіциста і журналіста Романа Божеського. Він написав 125 книг, в яких знайшли відбиток особливості, минуле й тогочасне Волині. Серед них – “Тим, що полягли під Базаром”, “Легенда Крут”. Він залучив до діяльності, спрямованої проти польської окупації, навіть кременецьких гімназистів. 1934 року було заарештовано 30 старшокласників, 6 із них ув’язнено. 1938 року гімназія була закрита.³¹

Наступ на українську школу посилювався. Перед війною на Волині залишилося 8 українських народних шкіл. Натомість відкрито 1459 польських і 520 утравістичних.³²

Активізувалося шкільне краєзнавство і, особливо, участь в історико-регіональних дослідженнях педагогів з утворенням на терені Спілки польських учителів Волинського округу, а також - завдяки активній участі в її роботі Якуба Гофмана, який 1927 року очолив це професійне вчительське формування. 1930 року він став редактором друкованого органу Спілки “Rocznika Wolynskiego”.³³ Брав участь у заснуванні й роботі

інших наукових краєзнавчих організацій і товариств. 1935 року був обраний до Сейму, співпрацював з послами-українцями з Волині, відстоюючи справу освіти й науки в регіоні.³⁴ Вважав, що навчання чи то в українських, чи польських школах мало відбуватися в тісному зв'язку з краєм, його історією, культурою, звичаями, традиціями, обрядами. Тому й робив все можливе, щоби допомогти вчителю пізнати свій край, вивчати його особливості. Матеріали знаходили відображення в “Річнику Волинському”. Особисто опублікував чимало краєзнавчих розвідок, статей, монографічних видань. Зокрема – “Історію міста Рівного”, “Історичну справку про Волинь”.³⁵

Польська влада надавала великого значення діяльності округового правління Спілки польських учителів з метою ідеологічного впливу на волинське вчителство, учнівську та батьківську громадськість воєводства. 20 травня 1934 року в роботі IX окружного з'їзду СПУ брали участь воєвода Генріх Юзефський, куратор Ян Фіревич, виступали.³⁶

У своїй праці завдяки чіткій структурній організації Спілка доходила практично до кожної школи. Наприклад, Дубенський відділ 1929 року мав 7 осередків і в них - 127 членів, 1933-го – 11 осередків і 220 членів, 1934 року кількість членів досягала 241.³⁷ Найбільші осередки діяли в Крупці, Малині, Млинові, Тарговиці, Княгинині, Дубно.

Вчителі готувати доповіді, лекції, статті в друковані органи, у тому числі – історико-краєзнавчого характеру.³⁸ Правління тісно співпрацювало із загальнопольськими та регіональними науковими інституціями, науково-громадськими товариствами. Центр доісторичних пам'яток 1938 року просив окружне правління СПУ допомогти зібрати дані про археологічні пам'ятки, городища, замчиська Волині, і Я.Гофман з секретарем Спілки Станіславом Бролою розіслали в усі відділення, на кожну школу пам'ятки, щоб організувати збір матеріалів.³⁹

У фонді 184-му Державного архіву Рівненської області можна знайти чимало свідчень тісних зв'язків окружного правління СПУ, редакції “Річника Волинського” з учительством у питанні краєзнавчої праці. 1938-1939 років, скажімо, - з питань збору гербів і печаток міст Волині, історичних даних для часопису.⁴⁰

Засвідчують велику краєзнавчу працю спілчан видання “Річника Волинського”. Перше його число побачило світ 1930 року, останнє – восьме – 1939-го. Якщо в першому номері вміщено 3 статті, то в другому – 17. Характер публікацій відображають заголовки: С.Заянчуковський “Волинь під пануванням Литви” /сс.1-25/, Ядвіга Гофман “Участь Волині у повстанні Костюшківським” /67-87/, М.Валіцький “Середньовічні церкви Волині” /371-383/, Назар Димнич “Обряди і вірування народні під час Великодних свят” /455-462/, П.Каламай “Назви топографічні, зібрані в с.Городок Рівненського повіту” /сс.487-493/, “Бібліографія Волині” – 249 джерел на сс.493-555. І хоч публікації польськомовні, все ж вони були доступні для пізнання і вчителства, і всієї краєзнавчої громадськості Волині, що в силу обставин мусила добре знати державну мову.

Великим стимулом краєзнавчого пошуку волинян стала робота над польським біографічним словником, започаткована 1931 року Польською академією мистецтв у Кракові. 28 січня 1931 року була обрана рада видання, схвалено статут, затверджено редакційний комітет з 16 осіб на чолі з професором Владиславом Конопчинським.⁴¹

Діяли регіональні комітети в Кракові, Львові, Варшаві, Вільні, Познані, Катовіцах, Любліні, Гданську. Люблінську редакцію репрезентував Леон Бялковський - учасник установчого засідання Волинського комітету польського біографічного словника, яке відбулося 13 лютого 1932 року в Луцьку. У ньому брали участь 32 особи, у тому числі – віце-воєвода Юзеф Слічинський, луцький староста Єжи Бонкович, з Рівного – Я.Гофман і бібліотекар освітньої кураторії Фальсована. Професор Л.Бялковський інформував краєзнавчий актив про завдання Комітету, засади словникотворення.⁴² Було обрано тимчасову президію з 5 осіб, головою – Ю.Слічинського, секретарем - Я.Гофмана, членами – Єловицького, Савчинського, Фальсовну.⁴³

Тимчасовий регламент з 13 пунктів метою роботи регіонального комітету визначав збір матеріалів для Польського словника біографічного /ПСБ/. Його дії розповсюджувалися не тільки на Волинь. Комітет мав збирати біографічні відомості про видатних поляків колишніх Подільської, Київської та Херсонської губерній за період XIX-XX ст., а з 1921 року – тільки по Волинському воєводству. До основних категорій таких діячів відносилися державці, дипломати, депутати /посли/, духовенство, учасники боротьби за свободу /Речі Посполитої з її окраїнними землями, звичайно, - В.П./, політичні, громадські діячі, літератори, митці, правники, лікарі, науковці, освітні діячі, друкарі, відомі досягненнями представники сільськогосподарського виробництва, торгівлі, фінансів, техніки, спорту. Комітет діяв через актив, пресу, дані накопичував й опрацьовував секретаріат. Статут передбачав “деякі матеріали публікувати в “Річнику Волинському”. Платню у Комітеті отримували лише один працівник, що систематизовував матеріали, вів картотеку.⁴⁴

20 січня 1932 року президія Волинського регіонального Комітету ПСБ прийняла звернення до державних і громадських організацій, всього населення про їх співучасть у цій важливій краєзнавчій акції. У такий спосіб була організована кількарічна кропітка робота по вивченню життя й діяльності славетних волинян, подолян, вихідців з Київщини, Херсонщини поляків за походженням, творців історії краю, роботі, у центрі якої опинився краєлюб Якуб Гофман, волинська інтелігенція 30-х років. Комітет припинив діяльність 1935 року.

1934 року започаткувало діяльність Волинське товариство приятелів наук /ВТПН/, яке також внесло великий вклад у вивчення Волині. 23 листопада 1934 року збори представників регіонів створили оргкомітет. А він у січні 1935 року зібрав установчі збори. Товариство очолила Наукова рада з 21 особи та управа – голова Ю.Слічинський, віце-голова Я.Гофман, секретар Ф.Мончак /пізніше – др.О.Яворчак/, скарбник Ян Косцюлик, члени- Ян Цялович з Варшави, полковник, др.Стефан Мацко та др. З.Опольський з Кременця. 23 лютого 1935 року на засіданні Наукової ради було засновано три комісії – гуманістичну, яка об'єднувала істориків, філологів, літераторів, етнографів, археологів, педагогів, природничу /географія, геологія, біологія, ґрунтознавство/, господарську. Пізніше було створено й музейно-бібліотечну секцію, господарську перетворено в економічну з підсекцією сільськогосподарською. Гуманістичну секцію спочатку очолював Я.Гофман, економічну – інженер Станіслав Борисович, с/г підсекцію – Тадеуш Крижанівський, музейно-бібліотечну – Ян Ліщинський.⁴⁵

На 1 січня 1938 року ВТПН мало 97 членів – 16 членів-фундаторів, 21 дійсних, 61 звичайних.⁴⁶ Товариство фінансувалося за рахунок членських внесків та пожертв. 1937 року поштова ощадкаса спонсорувала 1500 злотих, воєвода – 300.⁴⁷ Воно вступило в контакт з географічним інститутом, Академією наук, науковими закладами Львова, Кракова, відділом державних архівів, Радою охорони природи, Спілкою польських ентомологів, Господарським інститутом Східних земель у Варшаві, Люблінським промислово-торговим домом. Зав'язалася плідна співпраця з Волинським відділенням Польського краєзнавчого товариства та Луцьким відділенням Товариства полоністів. ВТПН вступило, як колективний член, до Польського Товариства передісторичного в Познані, Нумізматичного товариства в Кракові, брало участь в академії, присвяченій Марії Складовській-Кюрі /1 квітня 1935 р./, першому науковому з'їзді, присвяченому Східним землям /20-21 вересня 1936 р./, з'їзді Спілки музеїв у Польщі /8-10 червня 1937 р./.⁴⁸ Планувало видавати звіти і наукові збірники, монографії, використовувати існуючі журнали, газети.

Підтримане владою Товариство перебрало на себе ініціативу й створило ряд наукових закладів. Воно стало правонаступником Луцької публічної бібліотеки, заснованої 12 грудня 1922 р. На 1 січня 1938 року вона мала 15595 назв творів у 18729 томах, 499 часописів, 200 карт і планів.⁴⁹ Очолював бібліотеку Юліан Нець, краєзнавець-бібліограф. Йому належать статті “Друкарня монастиря отців Василіанів у Почаєві”

/1935/, “Друкарні на Волині”, “Відділ рукописів у бібліотеці ВТПН у Луцьку”, стаття “Ю.І.Крашевський – дослідник минулого Волині” до “Книги пам’яті Юзефа Крашевського” /1939/.⁵⁰

1935 року в підпорядкуванні Товариства перейшов музей, закладений 1929 року Волинським товариством краєзнавчим і охорони пам’ятників. На час передачі в чотирьох відділах /природничому, археологічному, історико-мистецькому, етнографічному/ мав він 4375 експонатів /864 музейних предмети передали доброчинці/, крім того – понад 10400 монет ХУІІ-ХХ ст.⁵¹ Музей став місцем не тільки вивчення та збереження рухомих пам’яток, а й центром популяризації знань про Волинь, користувався увагою лучан. 1935 року його відвідало 2859 осіб, 1936-го – 2254, 1937 – 2279.⁵²

Товариство налагодило археологічне вивчення регіону. Археологічні розвідки та розкопки вели З.Леський, Я.Фітцке, інколи – разом з Археологічним музеєм Варшави та Археологічним музеєм Польської академії мистецтв у Кракові. 1937 року, з 16 липня по 21 вересня, музей допомагав Габріелю Ленчику з Кракова обстежувати городища в Белові, Новоставі, Пересопниці.⁵³

Товариство мало природничий кабінет, ентомологічну станцію, якими керували др.С.Мацко та інж.Є.Пронік.⁵⁴

Велику роботу здійснювала музейно-бібліотечна комісія. Члени комісії реєстрували волинські архіви, інвентаризували приватні збірки документів, а де в цьому була потреба, брали на збереження документальні пам’ятки. Приділялася увага виявленню й бібліографічному описові літератури про Волинь. Протягом 1935-1938 рр. тільки економічна комісія опрацювала 28 різних джерел і зафіксувала 450 бібліографічних позицій з різних питань.⁵⁵

Популяризували краєзнавчу тематику члени товариства й шляхом підготовки і читання наукових доповідей, науково-популярних лекцій.⁵⁶

На Волинське воєводство поширило вплив Польське товариство краєзнавче /ПТК/, створене у Варшаві 1906 року за активної участі Олександра Яновського, Миколая Вишницького, Казимира Кульвиця.⁵⁷ ПТК визначило метою збір і поширення краєзнавчих відомостей, організацію екскурсій по краю, створення регіональних відділів, проведення краєзнавчих виставок, охорону пам’яток історії і природи.⁵⁸ Товариство мало комісію і секції. 1910 року започаткувало свій орган “Ziemia” /”Земля”/, 1920-го - “Orli Lot”. 1914 року мало 14 відділів, 5700 членів.⁵⁹

Волинське відділення ПТК особливо активно діяло в 30-і роки. У середині 30-х його очолив магістр Тадеуш Гумінський. Воно мало відділи в Луцьку, Рівному, Острозі, Дубно і Костополі.⁶⁰ Зв’язок з ними Рада підтримувала шляхом листування, заслуховування звітів, участі своїх членів у різних заходах відділень. 1938 року до нього влилося раніш створене Волинське товариство краєзнавства й охорони пам’ятників.

1929 року побачив світ путівник по Волині, що вмістив 101 ілюстрацію Мечислава Орловича⁶¹, 1934 року – нарис про Волинь Йосипа Дуткевича. Історик з Варшави М.Малушинський на запрошення Т.Гумінського вивчав історію Луцька, опублікував ряд статей, брошуру “З історії Луцького замку”, підготував рукопис нариса про воєводський центр.⁶²

У січні 1938 року вийшов перший номер щомісячного журналу “Земля Волинська”, редакцію якого очолив др.Ю.Нець. До редколегії ввійшли мгр.Я.Фітцке, мгр.Т.Гумінський, мгр.С.Гергель, др.О.Яворчак, інж.Б.Манецький, мгр.Збігнев Ревський.⁶³ Тільки 1938 року редакція задіяла 35 авторів – 19 з Луцька, 9 – зі Львова, Кракова, Варшави, Познані. Журнал вмістив 49 статей, 38 рецензій, ряд повідомлень про туристсько-краєзнавчий рух, 63 замітки, 70 ілюстрацій. Окремими відбитками вийшло дві статті, а ще три праці- у додатку “Молодий краєзнавець”.⁶⁴ За прикладом головної Ради ПТК Волинське відділення видало дві серії поштових листівок з краєвидами Волині, виконані художником-фотографом з Вільнюса Я.Булгаком.⁶⁵

До своїх важливих справ Рада округу ПТК причисляла також опіку над музеями.

З 1937 року Музею землі Волинської в Луцьку добре прислужився член ВВПТК Ян Йозеф Фітцке /1909-1941/. Родом він із Гдава на Краківщині, закінчив Ягеллонський університет, працював у Лодзі, Кракові. На Волині провів серію археологічних досліджень, зокрема - неолітичних стоянок у Луцьку. Матеріали розкопок поповнювали музей, а публікації знаходили місце як на сторінках “Річника Волинського”, так і “Землі Волинської”.⁶⁶

Історико-краєзнавчий ухил мали дослідження ще одного наукового працівника музею, випускника Варшавського університету Анатолія Дублянського, який, маючи журналістський хист, популяризував минуле краю в часописах, видав друком коротку історію м.Луцька.⁶⁷

1934 року в Дубенській міській ратуші був відкритий археологічний музей під назвою “Регіональний музей землі Дубенської”. До його розбудови доклали сил І.Свенціков, М.Островський, Ю.Шумовський. Музей займав дві кімнати, утримувався за рахунок членських вкладок, добродійних пожертв, мав археологічну, нумізматичну та етнографічну колекції. Особливо багатою була археологічна експозиція. Вона й визначила характер музею на час заснування. Розкопки вів Михайло Островський – директор музею. З дозволу Головного археологічного музею у Варшаві археологічні дослідження в Дубенському, Острозькому і Рівненському повітах здійснював учитель теології Дубенської гімназії Юрій Федорович Шумовський. Знайдене поповнювало фонди Дубенського, а з 1936 року, часу утворення Рівненського краєзнавчого музею, і його фонди.⁶⁸ 1937 року Ю.Ф.Шумовський провів розкопки біля Острожця, виявив захоронення часів Київської Русі. Воно було обкладене колодами, кістяк лежав головою на захід, біля черепа знаходились два мідних кільця – тогочасні прикраси. Біля сіл Костянець та Листвин відкрив пам’ятки бронзової доби, залишки римської культури, слов’янські поховання.⁶⁹

Рівненський музей бере витоки із започаткованих ще 1930 року Люблінською торгово-промисловою палатою виставок. Вони розмішувались у павільйонах, побудованих на 3,5 гектарній площі, в яких експонувалися корисні копалини /граніти, каоліни/, сільськогосподарська продукція, зразки ділового лісу, вироби місцевої промисловості. Виникла потреба в постійнодіючій експозиції, а це привело до створення 1936 року “Господарського музею Волині”. Над його розбудовою чимало потрудився В.Ф.Кучинський, який 1933 року закінчив Варшавську трьохрічну краєзнавчу школу й впродовж 1936-1939 рр. очолював музей.⁷⁰ Велику допомогу подавав Я.Гофман. Музей експонував зразки залізної руди з м.Крешова, піриту – з с.Дроздова, аметису – з околиць сс.Морочне та Дубровиці, бурштину – з Ковельщини.⁷¹

Окружна рада ПТК надавала музеям і фінансову допомогу, 1939 року Острозькому і Лубенському музеям виділила 300 злотих.⁷² За її клопотанням влада с.Шацьк виділила землю під будівництво туристської бази біля о.Світязь.

Велика увага приділялася залученню молоді до краєзнавства. Діяла спеціальна Комісія шкільного краєзнавства. За домовленістю з освітньою кураторією в школах формувалися краєзнавчі осередки. 1939 року було організовано табір на о.Світязь для українських та польських школярів.⁷³

Краєзнавче товариство займалося охороною пам’яток. 29 січня 1938 року питання їх збереження розглядала Рада відділення, доповідав мгр. З.Раєвський. 1939 року на ремонт замку Любарта було виділено 500 злотих.⁷⁴

19 березня 1939 року відбувся з’їзд делегатів Волинського відділення Польського товариства краєзнавчого. Було розглянуто 10 питань. Звіт про роботу Ради за 1938 рік оголосив віце-голова Т.Гумінський. Звітували також керівники Острозького, Рівненського, Дубенського, Луцького, Костопільського відділів. Відмічалось, що рівненські краєзнавці ефективно використовували кіоск і палатку для поширення краєзнавчих видань, організовували молодіжні екскурсії.⁷⁵ Було обрано нову управу – головою - інж.Юліана Вожовського, заступником голови - Т.Гумінського, секретарем Й.

Романовського, скрабником - В.Мацієвського, членами – В.Волянського, Т.Гурницького, Б.Глодгу. З'їзд висловив подяку колишньому голові інж.Вацлаву Гордзяківському.⁷⁶ Був затверджений план на 1939 рік, яким передбачалося утворення відділів у Ковелі та Любомлі, популяризація історії краю та праці Волинського відділення ПТК шляхом читання лекцій. Мав бути виданий монографічний збірник, присвячений Любомлю та його окраїнам, брошура про озеро Світязь і край, путівники по Рівненському, Дубенському та Костопільському повітах.⁷⁷ Однак повністю втілити задумане не дала війна, що прийшла в край у вересні 1939 року.

Важливим центром Волинського краєзнавства в 1921-1939 рр. був повітовий Кременець.

У 20-30-х роках у Кременці діяли українська і польська гімназії, православна духовна семінарія, середня сільськогосподарська школа з агрохімічним та лісовими відділами, ряд інших закладів. Авторитет місту складали бібліотека і музей, що займав на Правобережжі помітне місце, мав багато “великих заль і кімнат, вщерть заповнених експонатами з місцевої флори, фауни, геологічних напластувань та мінералогічних багатств краю”.⁷⁸

Великий вклад у вивчення доісторичної Кременеччини вніс волинянин Олександр Цинкаловський, вихідець з Володимира-Волинського. Він закінчив богословський факультет Варшавського університету, де вивчав церковну історію, християнську археологію, мистецтво, працював у Державному археологічному музеї у Варшаві. За завданням музейного керівництва не раз виїжджав на рідну Волинь, проводив археологічні розвідки, розкопки. 1936 року брав участь у створенні археологічного відділу Кременецького музею і, як свідчив сам, певний час очолював його. Дослідницька праця О.М.Цинкаловського широко відображена в статтях та картинах “Готський гріб Римської доби в селі Рудка на Крем'янецьчині” /1937/, “Місто Шумськ: історичний нарис” /1938/, “Волинська Швейцарія: опис околиць Крем'янця” /1938/, “Земля Крем'янецька в світлі археології та історії до 1648 року” /1939/⁷⁹ та його двохтомному краєзнавчому словникові.⁸⁰

1938 року при Кременецькому ліцеї було засновано Волинський науковий інститут, який ставив завданням “нагромадження й опрацювання істотнішого наукового матеріалу про Волинь”. Форми діяльності – опрацювання бібліографії про Волинь, видання праць, організація наукових з'їздів, конференцій, звітів, виставок, поширення знань про край різними засобами.⁸¹ Особливо активно працювала його гуманітарна комісія. На ній була покладена бібліографічна робота. Тут зосереджувались найкращі сили - Чарноцький, Данилевич, Гофман, Ляковська, Левак, Мончак, Бистронь, Михальський, Пекарський, Слечинський, Вірчинський, Воронецький – представник редакції “Науки польської”.

Краєзнавчу роботу здійснював ряд інших наукових, культурно-освітніх, релігійних організацій.

Робила спробу організувати в Рівному роботу свого відділення Львівська управа Польського історичного товариства, яка займалася вивченням історії, популяризацією історичних знань, публікацією наукових матеріалів і, звичайно, потребувала участі наукових кадрів.

Будила український патріотичний дух зверненням до минулого православна церква Волині, її найяскравіші представники Полікарп Сікорський, Олексій Громадський, Никанор Абрамович, отці І.Теодорович, П.Табінський, Ф.Шумовський, викладачі української духовної семінарії, що 1936 року перебазувалася з Теофіполя до Кременця.

У Кременці перед війною під керівництвом професора М.Кобрини працювала комісія від Варшавського наукового інституту, що займалася перекладом на українську мову богослужбових книг.⁸²

Протягом 1931-1939 рр. у Луцьку діяло Товариство імені митрополита Петра Могили, яке ширило знання й православну віру серед українців краю.⁸³ У журналі “За соборність” /редактор І.Власовський/, місячнику “Шлях” /редактор К.Богуславський/

поміщалися матеріали з історії краю, православної церкви, освіти. У першому числі “Шляху” /1937 р./ дана хроніка діяльності Товариства, у четвертому – стаття “Про гетьмана Івана Степановича Мазепу” Е.Богуславського. Серед авторів місячника – В.Островський, А.Дублянський, проф.Д.Дорошенко та інші.⁸⁴ Товариство мало відділення в Рівному. З 1932 року в його складі активно працював відповідальний секретар газети “Дзвін” відомий на Гайсинщині партизанський отаман Ананій Волинець, поет і журналіст.⁸⁵

У 30-і роки в Луцьку діяло культурно-освітнє товариство імені Лесі Українки, яке своїм впливом охоплювало школи, гімназії, культосвітні товариства й гуртки.⁸⁶ Літературно-мистецьке товариство імені Лесі Українки такого ж спрямування проводило роботу в Рівному.

Популяризував відомості про край Союз українок, його філія у Володимирі-Волинському, яка мала бібліотеку, збирала дані про видатних українських діячів, організовувала вшанування Т.Шевченка, Лесі Українки.⁸⁷

Важливу роль у розвитку волинського краєзнавства відігравала преса і в першу чергу – україномовна. Останнім часом цій темі приділяють увагу багато дослідників.⁸⁸ Остаточні цифри українських часописів на Волині досліджуваного нами періоду ще не встановлено. І.Мілясевич на терені Західної Волині в 1921-1939 рр. ідентифікувала близько 300 назв газет і журналів, що видавалися різними мовами, з них – 104 україномовних⁸⁹, І.Павлюк – дав анотацію 107 різним виданням, з яких 36 виходили в Луцьку, 17 – у Рівному, 8 – Володимирі-Волинському, 7 – у Кременці, 3 – Здолбуніві, 1-Дубно.⁹⁰ Майже всі вони відображали минуле Волині, друкували праці багатьох краєзнавців і цим стимулювали дослідницьку діяльність.

Отже історичне краєзнавство на приєднаній до Польщі території західної Волині в 20-30-і роки на відміну від східної Волині та інших територій радянської України йшло своїм шляхом.

Позитивну роль відіграли краєзнавчі традиції Волині, досвід попередників, деяка державна підтримка. Але головним стимулом краєзнавчого руху стала боротьба волинської інтелігенції з курсом польських властей на денаціоналізацію українського життя, полонізацію й окатоличення населення. Не дивлячись на утиски поляків, вивчення й поширення знань з історії і культури краю, охорона і збереження пам'яток історії та мистецтва, видавнича справа розвивалися по висхідній.

У той же час у радянській Україні краєзнавство, зазнавши нищівних репресій від “рідної влади”, ледь жевріло. Амплітуда коливання краєзнавчого життя то падала ледь не до прямої, то раптово – по окремих напрямках і періодах – пробивалася до помітної відмітки. Процес історико-регіонального дослідництва хоч і хвилюподібно, але торував шлях у напрямку відродження й розвитку масового краєзнавчого руху, що намітився з середини 50-х і набрав більш яскравого вираження в 60-і роки минулого століття.

Примітки.

1. Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область. – К., 1970. – С.24.
2. Валентин Литвинюк. Зміни в соціальній і національній структурі населення Волинського воєводства в міжвоєнний період /1921-1939 рр./ //Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь. Матеріали ІХ наук. істор.-краєзн. міжнар. конф. 20-23 січня 1998 р. Наук.збірник. – Луцьк: Надстир'я, 1998. – С. 263.
3. Історія міст і сіл Української РСР. Волинська обл. – С.25.
4. Валентин Литвинюк. Вказ.стаття. – С.264.
5. Історія міст і сіл Української РСР. Волинська обл. – С.25.
6. І.З.Павлюк. Українські часописи Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя /1917-1939/. Анотований покажчик. – Львів-Луцьк, 1997. – С.4.

7. Світлана Василевська. Історія православного Святоволодимирського братства за матеріалами фондів Волинського краєзнавчого музею //Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь. – С.93.
8. Василевська С.І. Волинське древнєхранилище // Минуле і сучасне Волині. Краєзнавство: історія, здобутки, перспективи. Тези доповідей та повідомлень II регіональної “Велика Волинь” і УІ обласної іст.-краєзн. конф. 8-10 жовтня 1992 р. – Луцьк, 1992. – С.80.
9. Олена Бірюліна. Братське давньосховище – перший громадський музейний заклад в Луцьку //Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь. – С.198.
10. Степан Шевчук. Дослідники волинських скарбів //Волинські дзвони. Краєзнавчий альманах. Випуск перший. – Рівне: Ліста, 1995. – С.20.
11. Б.А.Прищеп. З історії рівненських музеїв //Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк, 1993.- С.337.
12. Клим Поліщук. Український музей на Козацьких могилах під Берестечком // Волинські дзвони. Випуск перший. – С.40.
13. Хведась Анатолій Олексійович. Розвиток краєзнавчих музеїв у західній Україні в кінці ХІХ- першій половині 40-х рр. ХХ ст. Джерела і література. Автореферат дисертації на здобуття наук.ступеня канд.іст.наук. – Дніпропетровськ, 1997. – С.12.
14. Ярослав Булка. З минулого Волині //Літопис Волині/ далі – ЛВ/. Ч.12. – Вінніпег, 1977-1978. – С.95.
15. В.Є.П’ясецький. Видавнича діяльність волинського відділення польського краєзнавчого товариства в 1927-1939 роках // Минуле і сучасне Волині. Краєзнавство: історія, здобутки, перспективи. – С.10.
16. Енциклопедія українознавства (далі – ЕУ). Том 5.- Л., 1996.-С.1968. Енциклопедія повідомляє, що Андрій Пашук 1928 року виїхав до УСРР, 1933 року був заарештований і засланий.
17. Ярослав Мартинюк. Товариство “Луцька повітова “Просвіта” та українська книга //Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь. – С.221.
18. М.Я.Миць. Іван Власовський – громадський і церковний діяч //Минуле і сучасне Волині. Історичні постаті краю. Тези доповідей та повідомлень У-Волинської іст.-краєзн. конф. 11-13 жовтня 1991. – Луцьк, 1991. – С. 89.
19. Ярослав Мартинюк. Вказ. праця. – С. 221.
20. ЕУ. Том 5.-Л., 1996. – С.1759.
21. Г.І.Чернихівський. Крем’янецьчина. Історичне та літературне краєзнавство. – Крем’янець, 1992. – С.78.
22. 1986 року вихідець з Почаєва Іван Дубилко видав у Вінніпезі книгу “Почаївський монастир в історії нашого народу” /115 с./, використавши доробок А.Жука й часто посилаючись на нього.
23. ЛВ. Ч.5 – В., 1961. – С. 68.
24. ЛВ.Ч.16. – В., 1990. – С.110-112.
25. Державний архів Волинської області. – Ф.73. - Оп.1. - Спр.7. - Арк. 1.
26. Там само. – Арк.3.
27. Там само. – Арк.7.
28. Там само. – Спр.50, арк.1 зв.
29. ЕУ.Том.5. – Л., 1996. – С.1977.
30. Г.І.Чернихівський. Вказ.праця. – С.88.
31. Олександр Соловей. Імміграція з підрадянської України на Кременеччині в міжвоєнний період та її роль в активізації національного руху /1921-1939 рр./ //Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь. – С.277.
32. ЕУ.Том І. – Л., 1993. – С.308.
33. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф.160. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.7.

34. Бусленко В.В. Якоб Гофман – посол до сейму // Роде наш красний... Волинь у долях краян і людських документах. Том II. – Луцьк: Надстир'я, 1996. – С.272.
35. Там само. – С.273.
36. ДАРО. – Ф.184. - Оп.1. - Спр.30. - Арк.286.
37. Там само. – Арк.45.
38. Там само. – Арк.90.
39. Там само. – Спр.3. - Арк.1,10.
40. Там само. – Спр.58. - Арк.1.
41. ДАРО. – Ф.160. - Оп.1. - Спр.66. - Арк.10.
42. Там само. – Арк.1.
43. Там само. – Арк.1 зв.
44. Там само. – Арк. 8-8 зв.
45. Sprawozdanie z dzialalnosci Wolynskiego Towarzystwa przyjaciol nauk za lata 1935-1937. - Luck, 1938. – S.6.
46. Там само. – С.8.
47. Там само. – С.4.
48. Там само. – С.5.
49. Там само. – С.41.
50. Валерій Дмитрук. Юліан Нець – науковець, дослідник Волині міжвоєнного часу // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський. – С.63.
51. А.О.Хведась. До історії музейної справи на Волині в 1921-1939 роки //М-ли У наук.-краєзн. конф. “Остріг на порозі 900-річчя”. – Остріг, 1994. – С.144.
52. Sprawozdanie ... С.52.
53. ДАРО. – Ф.160. - Оп.1. - Спр.78. - Арк.1.
54. Sprawozdanie ...С.7.
55. Sprawozdanie ... – С.36.
56. ДАРО. – Ф.160. - Оп.1. - Спр.70. – Арк. 1-3.
57. Poznaj swój kraj. – 1996. - № 1 – С.5.
58. Там само. – С.7.
59. Maria Wojecka – Baranowska. Turystyka i Wyjazdy wypoczynkowe// Polska Akademia Nayk, Instytut Historii kultury Materialnej Polski. Tom YI / Pod red. B.Baranowskiego.- Wroclaw, 1979. – S.484.
60. ДАРО. – Ф.193. - Оп.1. - Спр.80. - Арк.3.
61. Мечислав Орлович. Ілюстрований путівник по Волині. – Луцьк, 1929.
62. В.Е.П'ясецький. Вказ.стаття. – С.12.
63. ДАРО. – Ф.193. - Оп.1. - Спр.80. - Арк.3 зв.
64. Там само. – Арк.4-4 зв.
65. В.Е.П'ясецький. Вказ.стаття. – С.11.
66. Г.В.Охріменко. Ян Фіцке і вивчення культури лінійно-стрічкової кераміки на Волині //М-ли І-ІІІ наук.-краєзн. конф. “Острог на порозі 900-річчя” /1990-1992/. Частина друга. – О., 1992. – С.6.
67. ЛВ.Ч. X-XI. – Вінніпег, 1972. – С.150.
68. Григорій Харчук. Юрій Шумовський – історик, археолог //Волинські дзвони. Випуск другий. – 1997. – С.19.
69. ДАРО. – Ф.562. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.1-1 зв.
70. Там само. – Арк.2.
71. А.О.Хведась. До історії музейної справи на Волині в 1921-1939 рр.- С.143.
72. ДАРО. – Ф.193. - Оп.1. - Спр.80. - Арк. 6 зв.
73. Там само. – Арк.4.
74. Там само. – Арк. 6 зв.
75. Там само. – Арк. 1 зв.
76. Там само. – Арк. 2.

77. Там само. – Арк. 6
78. ЛВ.Ч.У. – Вінніпег, 1961. – С.68.
79. Володимир Мазурок. Олександр Цинкаловський як дослідник Південної Волині // Минуле і сучасне Волині: О-др Цинкаловський і Волинь. – С.52.
80. Проф.Олександр Цинкаловський. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року / Під.ред.: М.Подворняка і Ф.Онуфрійчука. Том перший. – Вінніпег, 1984. – 600 с.; Том другий. – Вінніпег, 1986. – 578 с.
81. ДАРО. – Ф.160. - Оп.1. - Спр.69. - Арк.1.
82. ЛВ.Ч.У. – Вінніпег, 1961. – С.69.
83. ЛВ.Ч.УІ. – Вінніпег, 1962. – С.99.
84. І.З.Павлюк. Вказ. праця. – С.148.
85. Дем'янчук Григорій. Ананій Волинець: “Тільки віра, тільки сила”...//Воскресіння життя: Літературні силуети. – Рівне, 1998. – С.83-88.
86. Володимир Дмитрук. Генерал-хорунжий армії УНР О.Алмазов і Волинь //Минуле і сучасне Волині: О-др Цинкаловський і Волинь. – С.64.
87. Тамара Раєвич. Союз українок Володимира-Волинського: минуле і сучасне //Там само. – С.118.
88. Див.І.З.Павлюк. Українські часописи Волині, Полісся, Холмщини та Підляшся (1917-1939)...- С.152-153; Е.Місило “Бібліографія української преси в Польщі (1918-1939) і Західно-Українській Народній Республіці (1918-1919); А.Животко “Історія української преси”;О.Назарчук “преса. Перша міжнародна виставка світової преси в Кельні. Думки і враження українця”; С.Кость. “Західноукраїнська преса 1900 – початку 50-х років: особливості функціонування, періодизація, структура (короткий нарис); Бібліографічний список Ю.Лашука, Г.Бухала, Щ.Шеркевич “Періодичні видання Волині, Полісся, Підляшся та Холмщини (1836-1994).
89. Ірина Мілясевич. Українські часописи Західної Волині (1921-1939 рр.) // Волинські дзвони. Випуск перший. – С. 4.
90. І.В. Павлюк. Вказ. праця. – С. 152 – 153.